

Марина Міщенко

Братства XVI–XVII ст. в Україні: біля джерел громадянського суспільства та української національної ідеї

Maryna Mishchenko

Brotherhoods in 16-17 c. in Ukraine: at the roots of civil society and the Ukrainian national idea

The article deals with analysis of social activity of brotherhoods in Ukraine. Brotherhoods were organizations that opposed the Catholic Church and the union and at the same time advocated the reform of Orthodoxy in connection with new historical realities of XVI–XVII c. Brotherhoods managed to achieve some measure of autonomy and self-government which was used for the growth of national consciousness among the population and rallying around a common goal, cultural and spiritual interests of Ukrainian people.

Keywords: brotherhoods, union, Reformation, humanism, education

Проаналізовано громадську діяльність братств в Україні – організацій, що протистояли католицькій церкві та унії і водночас виступали за реформування православ'я у зв'язку з новими історичними реаліями XVI–XVII ст. Братствам вдалося досягти певної самостійності і самоуправління, що використовувалося для зростання національної свідомості населення, згуртування навколо спільної мети, культурних і духовних інтересів українського народу.

Ключові слова: братства, унія, Реформація, гуманізм, освіта

Українські братства, що з'явилися наприкінці XVI ст. на українських та білоруських землях спочатку як релігійні організації, поступово стали потужними національними громадськими центрами, що плекали ідеї гуманізму, формували національну ідею, критикували існуючий соціальний порядок, боролися за власне культурне середовище та збереження традицій. Історія братського руху демонструє, що Україна в добу Ренесансу йшла в унісон з духовними тенденціями Європи – гуманізмом та Реформацією, але вони накладалися на ті специфічні політичні та економічні обставини, в яких опинилися як білоруські, так і українські землі.

Кількість наявних досліджень з історії братського руху досить вагома. До ґрунтовних досліджень слід віднести праці М. Грушевського¹, О. Єфименко², Я. Ісаєвича³, О. Матковської⁴, Є. Мединського⁵, І. Фрелова⁶. Цікавою є монографія Н. Петрук «Українська духовна культура XVI–XVII ст.»⁷, в якій досліджується духовна атмосфера того часу та елементи національного буття українців та праця М. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці»⁸, що описує взаємодію православної, католицької та реформаційної культур на території України. І. Власовський⁹ та Д. Антонович¹⁰ в своїх працях розглядають братства в загальному історичному розвитку православної церкви. Що стосується аналізу філософських ідей діячів братств, то їх можна знайти в праці В. Нічика та ін. «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні»¹¹ та першому томі тритомного видання «Історія філософії на Україні»¹². Водночас звернення до історії братського руху залишається актуальним, адже саме братства дали приклад формування громадянського суспільства та показали важливість соборності України для того історичного часу. І цей приклад може бути застосованим в сучасному світі. Досвід організації братств може слугувати реальним історичним прикладом єднання та національних засадах, консолідації і згуртування для сучасної України. Тому метою даної статті є визначення місця та ролі братств в Україні в період XVI–XVII ст. не тільки у зв'язку з релігійною діяльністю (хоча саме релігійний фактор був визначальним для утворення братств), а як таких організацій, що стали культурними та громадськими центрами. Розгляд даної теми пропонується шляхом вирішення завдань: 1. розглянути братську діяльність в категоріях порядку та формалізації, що регламентували братські статuti; 2. висвітлити громадську роботу братств (найпотужнішою з якої була освітня та видавнича робота); 3. виявити національну складову братського руху.

Вплив Західноєвропейських реформаційних рухів було відчутно в XVI ст. і на українських землях. Проявилось це не тільки в поширенні протестантських течій, скільки в усвідомленні потреби змін у власній православній церкві, що прийшла в занепад. Організаційна недосконалість, культурна відсталість православної церкви, чие становище дуже похитнулося після падіння Візантійської імперії, – стали причиною переходу багатьох у унію. Братства, що виступали проти католицизму та

уніатства, критикували і православну церкву за зловживання церковною владою. Не випадково братський рух дуже підтримувався «зверху»: «Року 1586 подорожував на Слов'янський Схід для збору пожертв патріарх антиохійський Іоаким, якому патріарх царгородський Єремія II доручив звітувати в час цієї подорожі стан Литовської митрополії, звідкіль приходили до Царгороду сумні вісті про підупад церковного життя... В Львівському братстві, і взагалі в інституті братств, патріарх Іоаким не без підстав вбачав ту моральну церковно-громадську силу, яка здібна рятувати Українську церкву від занепаду»¹³. Поширення реформаційних ідей на Україні стало можливим і через те, що православні бачили в протестантах союзників в боротьбі проти католицизму.

Так, з'явившись завдяки релігійним зрушенням і в релігійному середовищі, братствам формою власної діяльності вдалося вийти за церковні канони та рамки. Своєю громадською позицією братства стверджували світський характер освіти і життя. Спочатку, намагаючись підняти статус православ'я, братства вивільнилися з-під контролю церкви, зустрічаючи при цьому протидію як церковної, так і світської влади. Так світський і громадський бік братського руху став визначальним. Крім того, під впливом ідей Реформації з'являється ідея церкви як релігійно-громадської організації, що ґрунтується на духовних засадах, моральному вихованні, принципах соборності та духовного єднання народу. Головна етична ідея братчиків – ідея рівності всіх людей від природи перед Богом (в чому явним є вплив гуманізму). XVI–XVII ст. – це період ствердження цінності людини в культурі. Гуманістичні ідеї про людину, її значущість, освіту – були сформульовані у ідеологів братського руху Ю. Рогатинця, К.-Т. Ставровецького, Л. Зизанія, С. Зизанія. Рівність і братерство всіх людей були прописані в Статутах братств. В діяльності братств значну роль відігравали стосунки братської солідарності і духовної співпраці. Також пропонувалося повернення до першоджерел християнства, минаючи існуючу церковну організацію, прагнучи її оздоровлення, до найголовнішого – до норм християнської моралі.

Протистояння структурі церкви як організації – вимагало потреби модернізованої організації самих братств. Н. Петрук пропонує в своїй монографії саме такий погляд на братства – що спочатку були суто церковними установами, турбувалися церквою та віруючими, та

поступово перетворилися в досить впливові соціальні організації, де поєднувалися як християнські чесноти, так і норми світського життя. Ідея спільної праці, ідея національної мети, ідея єднання українців – стали основними і створили новий вид суспільної активності. Одним із засобів досягнення автономії братствами було отримання ставропігії, за яким братства виводилися з підпорядкування місцевій церковній владі і були підлеглими лише патріарху. Право ставропігії мали Львівське, Київське, Віленське, Могилівське братства. Братства мали свій суд, свою спільну власність і братську скарбницю.

Братства існували звичайно при святинях (церквах чи монастирях) і від них отримували назву: Львівське Успенське, Віленське Свято-Духівське, Луцьке Чеснохресне, Київське Богоявленське, Замостське Миколаївське та ін., кожне з яких мало ряд філіяльних церковних братств. Формалізація в братствах стосувалася статуту, що регламентував життя і діяльність братств, обов'язки братчиків і навіть їх покарання. За статутом Львівського братства¹⁴ (1586 р), затвердженим антиохійським патріархом Іоакимом, діяли положення: служити зразком правдивого християнського життя, займатися благодійністю, опікуватися хворими, неміщими, сиротами тощо. Крім того, Львівському братству було надано право «законного старійшинства», тобто, воно мало право відкривати інші братства. Братство мало характер освітньо-культурної установи, велика роль в ньому відводилася освітнім та виховним завданням. «В українському житті XVI – першої половини XVII ст. братства були громадами, що втілювали внутрішнє прагнення людей віднайти або створити поряд з формальними, офіційними структурами такі форми людської спільності, які виходять за межі корпоративності, регламентації й ґрунтуються на особистісних, неформальних зв'язках... Братства являли собою помітний крок у розвитку особистості та ствердженні досить ефективних у певних історичних умовах форм міжособистісного єднання й духовної взаємодії»¹⁵. Регламентований в статутах спосіб життя був побудований відповідно до високих християнських чеснот. Братерський союз – заснований на християнській любові, моральності і відповідній поведінки членів, зміцненні духовності.

Також важливим елементом братств був демократизм. «Декларуючи свої вимоги і наголошуючи на необхідності жити у братерському союзі та християнській любові, братчики, таким чином, пропонували свою

програму розумної організації українського життя»¹⁶. Львівський та Віленський Статути лягли в основу всіх інших українських братств, і з них ідеї ширилися в населенні. Статути проголошували, що членами братств могли бути всі бажаючі. Для ведення поточних справ обиралися чотири старійшини, і щомісяця всі сходилися на збори для суспільного вирішення проблем. Рівність усіх визначала певні стосунки між братчиками, обов'язки перед громадою. «Братські організації стали наслідком формування в Україні, так само як і в Європі, феномена міської культури... У братському середовищі... все більшого значення набувають індивідуальні достоїнства людини, її діяльна енергія, розум, моральні добротності. Складається новий моральний клімат, близький до західних норм життя»¹⁷. Є подібність до цехів, але братства займалися не питаннями виробництва та професійної діяльності, а питаннями соціального, культурного змісту. Організація братств – це прототип певного способу життя, порядку, форми спілкування, зв'язків між людьми. Братства являли собою всестанові організації національного церковно-громадянського характеру. Біля братств гуртувалися найкращі сили тодішнього православного громадянства – і прості люди, ремісники, міщани, і українська шляхта. Відомий прецедент Київського братства зі вступом до нього козацького війська на чолі з гетьманом Сагайдачним. «Вони [братства] звязували узлом солідарності українські елементи, не тільки міські, а й заміщеві, з різного стану людей. Розвивали серед них почуте громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль брацької «опіки», а навіть в формі суду над спорами й проступками в брацтві, в формі цензури над моральністю й християнським пожитем українських людей, заводили свою, хоч слабенку, національну владу»¹⁸.

Історичний період діяльності братств – це національний характер церковного життя України. Трагічність ситуації доби Ренесансу в Україні – це наступ католицької церкви. Тому предметом опіки українського суспільства, показником національного життя стає православна церква. Саме православ'я об'єднувало український народ проти католицизму. Виходило таким чином, що захист православної віри означав захист національного розвитку українського народу. Церковний історик Іван Власовський наголошує, що зріст в кількості і в поширенні обсягу діяльності православних братств – це форма

організації соборності української церкви та українського народу. І хоча церковні братства в українській православній церкві існували з давнього часу (пов'язані з давніми церковно-побутовими звичаями братчини, схожими на середньовічні цехи та гільдії) та широкий релігійно-культурний і національний характер отримують саме в XVI ст. Через православну віру українці намагалися протистояти гніту, що проявляв себе не лише в сфері релігії, а і економіки, і політики. Поява братств – це результат усвідомлення значною частиною українського населення необхідності гуртування з метою супротиву чужим релігійним та культурним впливам. Братства виступають як організації з яскраво вираженими національними ознаками.

З особливою увагою братства ставилися до громадських справ – займалися благодійністю, утримували шпиталі, наглядали за церквами та монастирями, брали на себе виконання певних політичних, юридичних та інших суспільних функцій – здійснювали своє представництво на сеймах, відстоювали інтереси українського населення¹⁹, ставали на захист православних віруючих^{20, 21}. Саме братства в роки гонінь добивалися змін в законодавстві стосовно православних. Та повна юридична заборона переслідування православних сталася лише в 1607 р. Тоді ж братствам повернули багато з відібраних храмів та монастирів. Масштабна робота була проведена братствами в піднесенні освіченості населення, для чого засновувалися братські школи.

Братські школи утворювалися на протигагу і в конкуренції з єзуїтськими, що вели католицьку пропаганду. Серед католицьких найвпливовішою була Віленська колегія і пізніше університет. Братські школи були, як і самі братства, всестановими. Братчики були глибоко переконані в тому, що школи мали функціонувати за принципом рівності всіх і при навчанні мали значення лише власні успіхи. Завдяки широкій мережі братських шкіл грамотність в Україні досягла високого рівня. Сильною була Львівська школа, будучи за фактом школою західноєвропейського зразка, хоча і мала назву греко-слов'янської. Акцент у школах робився на важливості виховання, навчання, мудрості. Це – шлях до добродесного життя і досконалого суспільства на засадах справедливості, добра, правди, людинолюбства. Статут Львівської братської школи «Порядок шкільний» – це цікавий з погляду педагогіки та етики твір, що регламентує поведінку вчителя, учнів, процесу навчання.

Навколо братських шкіл гуртувалися вчені і письменники, визначаючи часто ідеологічну спрямованість. Велика роль відводилася виданню слов'янської та грецької граматики. «У той час, коли Петро Скарга переконував, що лише за допомогою латини і грецької мови можна дійти до досконалості в науці і вірі, братчики особливе значення надавали вивченню слов'янської мови. Викладання слов'янською мовою у школі сприймалося як спосіб перешкоджання впливу латини та католицької церкви на українських землях. Слов'янська мова в свідомості братчиків виступала не тільки фактором мовним, а й національним, оскільки вона визначала належність до власної православної культури»²². Орієнтуючись на гуманістичну практику в освіті, братства відстоювали право народу вчити своїх дітей рідною мовою, виховувати їх у власних традиціях.

В братському середовищі цінилася освіта та друкована книга. Так, у Львові братчиками було викуплено друкарню Івана Федорова. Видавалася релігійна, церковно-богослужебна книга, підручники для братських шкіл. Писали підручники і самі викладачі братств. Перекладалася і друкувалася Біблія рідною мовою, що викликало перелом у характері мислення широких мас населення, відкривало можливість для індивідуального й вільного її роз'яснення – незалежно від церковних авторитетів.

За відсутності національної держави саме православна релігія виступала єднальним елементом для українського народу. Релігійна ознака була ознакою етнічної приналежності. Та доба Ренесансу та початку Нового часу стала переломною в розумінні цього. В 1686 р. Київська православна митрополія прийняла підданство Московської патріархії. В 1711 р. на українських землях, що входили до складу Польщі, православна ієрархія перестала існувати. Стався парадокс: уніатська церква, проти якої так боролися братства, поступово перетворюється на національну. «В міру того, як на українських землях, що відійшли після 1654 р. під Москву, православ'є русифікувалося, уніатство перебирало на себе роль оплоту українства проти ополячення»²³. Та братства зіграли велику історичну роль – як унікальні організації для збереження і зміцнення культурно-національної ідентичності, що мали великий авторитет завдяки налагодженню книгодрукування, організації навчально-освітнього процесу на новій гуманістичній основі, впорядку-

ванню церковного життя. Історія тривала далі, і боротьба за українську національну ідею також, минувши етап релігійної боротьби. В історії братства залишилися яскравим прикладом національної згуртованості, соборності, самоорганізації українського суспільства, набуття ним національних громадянських ознак.

- ¹ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. – Київ; Львів, 1912. – 248 с.
- ² Ефименко А. Я. Южная Русь. – СПб: Общество им. Т. Г. Шевченко, 1905. – Т. 1. – 439 с.; Т.2. – 358 с.
- ³ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури. – К.: Наукова думка, 1966. – 252 с.
- ⁴ Матковська О. В. Львівське братство: Культура і традиції. Кінець XVI - перша половина XVII ст. – Львів: Каменярь, 1996. – 71 с.
- ⁵ Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI-XVII століттях. – К.: Радянська школа, 1958. – 210 с.
- ⁶ Флеров Іоанн. О православныхъ братствах, противоборствовавшихъ уніи въ Юго-западной Россіи, в XVI, XVII и XVIII столетіяхъ. – СПб: Изданіе книгопродавца Н. Г. Овсянникова, 1857. – 203 с.
- ⁷ Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття. – Хмельницький, ПП Ковальський В. В. – 2007. – 288 с.
- ⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці...
- ⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1955 р. – К.: Либідь, 1998. Т. I: (X-XVII ст.). – 296 с.
- ¹⁰ Антонович В. Що принесла Україні унія. Стан української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. – Вінніпег: Видавництво Української греко-православної церкви в Канаді, 1952. – 110 с.
- ¹¹ Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI - початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990. – 384 с.
- ¹² Історія філософії на Україні: У 3 т.). Том I. Філософія доби феодалізму. – К.: Наукова думка. – 399 с.
- ¹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви... – С. 213-214.
- ¹⁴ Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI - початок XVII ст.: Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.
- ¹⁵ Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття... – С. 133.

-
- ¹⁶ Там само. – С. 134.
- ¹⁷ Там само. – С. 134.
- ¹⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці... – С. 109-110.
- ¹⁹ Протест членів Успенського братства проти дій магістрату м. Львова з переліком дискримінаційних актів щодо українського населення міста (1954) // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 114-116.
- ²⁰ Із скарги Львівського Успенського братства Львівському гродському судові на Раду м. Львова за знущення над українськими ремісниками, що не дотримуються католицьких обрядів (1593 р.) // Там само. – С. 113-114.
- ²¹ Послання членів Львівського ставропігійського братства, ув'язнених львівським магістратом, до усього православного духовенства і мирян з закликом підтримати і захистити православне населення міста від соціальних, національних і релігійних утисків з боку католиків // Там само. – С. 117-119.
- ²² Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття... – С. 141.
- ²³ Матковська О. В. Львівське братство: Культура і традиції... – С. 61.